

*Овчаренко О. М.,**кандидат юридичних наук, асистент кафедри
організації судових та правоохоронних органів**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

СУДОВА ПОМИЛКА: МІЖ КАТЕГОРІЯМИ СВОБОДИ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. Метою статті є вироблення відповідних доктринальних положень, що мають сприяти віднаходженню балансу між такими цінностями, як незалежність судової влади і легітимність самої судової системи держави, що не може бути забезпечена за умов, коли судові акти виносяться із допущенням помилок і порушень вимог матеріального або процесуального законодавства.

Ключові слова: судова помилка, судовий розсуд, відповідальність судді, незалежність судді.

Постановка проблеми. Судова влада є базовою характеристикою будь-якого людського суспільства. Вже давно суд став невід'ємним атрибутом усіх цивілізованих країн світу. Його визнано необхідним елементом організації суспільного життя, без якого є неможливим його функціонування. Саме тому професія судді вважається однією з найпрестижніших в юридичній царині, що пояснюється як складністю суддівської діяльності, яка вимагає високої кваліфікації і психологічної врівноваженості, так і значними повноваженнями, якими наділений суддя. Невипадково незалежний та впливовий суд (і відповідні судді) – беззаперечна цінність і обов'язковий інститут демократичної правової держави, що гарантує дотримання прав людини, забезпечення правопорядку, а також убезпечує індивіда від надмірного втручання держави в його приватне життя.

Виклад основного матеріалу. Ефективність відправлення правосуддя є одним з ключових напрямів розвитку судової системи і напряму залежить від рівня правосвідомості носіїв судової влади. Це обумовило необхідність формування на міжнародному рівні єдиних уніфікованих вимог та принципів діяльності суддів, які визнаються всіма демократичними країнами. Основу універсальних міжнародних стандартів діяльності суддів складає принцип незалежності представників судової гілки влади. Так, зокрема, на сьогодні найбільш повно європейські стандарти діяльності та статусу суддів викладено у Рекомендації СМ/Rec(2010)12 щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. Вона замінила Рекомендацію Rec(94)12 щодо незалежності, дієвості та ролі суддів та стала найбільш ґрунтовним європейським документом у цій сфері, що містить 74 пункти [1]. Рекомендація СМ/Rec(2010)12, підсумовуючи вимоги до незалежності судів як основного принципу їх діяльності, наголошує, що «незалежність суддів гарантується незалежністю судової влади загалом. Це є основним принципом верховенства права». Незалежність не є прерогативою чи привілеєм, спрямованим на задоволення власних інтересів суддів. Вона надається в інтересах верховенства права та осіб, які домагаються

та очікують неупередженого правосуддя. Незалежність суддів виступає гарантією свободи, поваги до прав людини, неупередженого застосування права, рівності сторін перед судом. А отже, судді повинні мати необмежену свободу щодо неупередженого розгляду справ відповідно до законодавства та власного розуміння фактів.

Одна із вимог, що становить зміст принципу незалежності судової гілки влади, полягає в тому, що «тлумачення закону, оцінювання фактів та доказів, які здійснюють судді для вирішення справи, не повинні бути приводом для цивільної або дисциплінарної відповідальності, за винятком випадків злочинного наміру або грубої недбалості. <...> Тлумачення закону, оцінювання фактів або доказів, які здійснюють судді для вирішення справи, не повинні бути приводом для кримінальної відповідальності, крім випадків злочинного наміру. <...> Судді не повинні нести особисту відповідальність за випадки, коли їхні рішення були скасовані або змінені в процесі апеляційного розгляду» [1].

Як бачимо, міжнародні стандарти здійснення правосуддя вже містять відповідь на питання, що часто виникає, коли скасовується рішення суду (а отже, констатується, що у процесі здійснення судочинства було допущено помилку): чи має бути притягнутий до відповідальності той представник судової гілки влади, яким винесено рішення із порушенням вимог матеріального або процесуального права, субстантивної або процедурної справедливості? Особливо гостро це питання ставиться в ситуації, коли порушення фіксує наднаціональна судова інстанція, зокрема, Європейський суд з прав людини. Як із цього приводу вказують вітчизняні судові інстанції, той факт, що рішення судді може бути переглянуте, змінене чи відмінене апеляційною інстанцією не може бути підставою для відкриття дисциплінарної справи щодо судді. Будь-яка спроба представників законодавчої і виконавчої влади притягнути суддю до дисциплінарної відповідальності за винесення конкретного рішення (якщо відсутнє кримінальне діяння чи пряме нехтування професійними суддівськими стандартами) є невинуватим втручанням в судовий процес і становить пряму загрозу незалежності суддів [2].

У той же час, принцип незалежності суду не гарантує судді абсолютної свободи у здійсненні своїх повноважень. Ті ж самі міжнародні стандарти здійснення правосуддя вказують на те, що «недбалість судді при виконанні одного із обов'язків, що прямо закріплено в Законі, може призводити до застосування до нього санкцій <...>. Кожна людина повинна мати можливість звернутися без особливих формальностей до незалежного органу із скаргою щодо судової помилки в конкретній справі <...>» (п. 5.1,

п. 5.3 Європейської хартії про закон «Про статус суддів», Лісабон, 10 липня 1998 року).

Проблема судової помилки, що неминуче присутня в діяльності органів зі здійснення правосуддя, виникає на межі між необхідністю реалізації принципу незалежності суду, а отже – і гарантування йому певної свободи розсуду, з одного боку, і потреби досягнення основної мети правосуддя – справедливого вирішення юридичного конфлікту, а також забезпечення легітимності самої судової системи держави, а отже – притягнення до відповідальності тих її представників, які є винними у свідомому порушенні вимог, що висувуються до них, з іншого. Адже діяльність судових органів завжди пов'язана тією чи іншою мірою із розсудом, що дозволяє врахувати індивідуальні особливості розглядуваної справи, подолати недоліки зовнішніх форм права, віднайти компроміс між стабільністю і динамізмом правового регулювання. У той же час, необмежений судовий розсуд неминуче призводить до судового свавілля [3, с. 21].

Іншими словами, перед правовою системою кожного суспільства стоїть завдання віднайти баланс між такими цінностями як незалежність судової влади, що виступає основоположною гарантією здійснення належного правосуддя, і легітимність самої судової системи держави, що не може бути забезпечена за умов, коли судові акти вносяться із допущенням помилок і порушень вимог матеріального або процесуального законодавства. Адже звертаючись до суду за захистом прав і свобод, суб'єкт права сподівається, що суд як носій публічної влади, забезпечить це. Одним із істотних прав громадянина є право на судовий захист, до якого включається і винесення правосудного судового рішення, а також право судді на неавтоматичну судову помилку. Помилки є неминучим елементом, присутнім в будь-якій області людської діяльності. Проте, такі помилки негативно впливають на авторитет не тільки конкретних суддів, а й судової влади в цілому.

Знаходженню вказаного балансу має сприяти впровадження відповідних доктринальних положень. Адже «повернення української правової системи до романо-германської правової традиції, її послідовний рух у напрямі впровадження спільних європейських цінностей актуалізували у вітчизняній юридичній науці проблему формування правових доктрин та їх впливу на державно-правовий розвиток. Сучасне бачення механізму правового регулювання вимагає визнання правової доктрини концептуальною основою нормотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності» [4, с. 125]. Одним із доктринальних положень мають стати науково обґрунтовані висновки щодо моделі поєднання вимог незалежності судової влади і відповідального ставлення до своїх обов'язків з боку її представників. Важливий крок на цьому шляху – визначення природи судових помилок і причин їх допущення, встановлення меж судового розсуду і відмежування його застосування від ситуацій, коли має місце судова помилка, з'ясування, чи може судова помилка виступати підставою юридичної відповідальності судді, що її припустився, зокрема, якщо вона стала причиною винесення неправосудного рішення.

Розгляд вказаного питання доцільно почати із прикладу вирішення конкретного юридичного питання, що мало місце в практиці Європейського суду з прав людини.

Йдеться про Справу «Еванс проти Сполученого Королівства» («*Evans v. the United Kingdom*»). Обставини справи, що потрапила на розгляд Суду, були такими.

10 вересня 2000 року під час огляду у клініці п. Еванс діагностували передраковий стан яйників і запропонували пройти цикл запліднення *in vitro* (у пробірці), перш ніж видалити яйники хірургічним способом. Під час консультації, проведеної у той самий день медичним персоналом, заявницю та її партнера п. Д поінформували про те, що кожен з них повинен підписати документ, який засвідчує їхню згоду на запліднення, і що – відповідно до положень закону «Про запліднення людини та ембріологію» 1990 року – кожен з них має право відкликати свою згоду до того моменту, як ембріони будуть імплантовані у матку заявниці. 12 листопада 2001 року пара відвідала клініку. В результаті проведених процедур було створено шість ембріонів, які були поміщені на зберігання. 26 листопада 2001 року п. Еванс провели операцію з видалення яйників. Її повідомили про те, що вона має почекати два роки до імплантації ембріонів у її матку. У травні 2002 року стосунки між заявницею та п. Д припинилися і, як наслідок (відповідно до Закону 1990 року), останній відмовився від своєї згоди на продовження зберігання ембріонів і на використання їх заявницею. Заявниця розпочала процес у Високому суді, вимагаючи, серед іншого, і наказу суду зажадати від п. Д відновлення його згоди на зберігання ембріонів і на використання їх заявницею. Цим судом 1 жовтня 2003 року п. Еванс було відмовлено у задоволенні цих вимог з огляду на те, що п. Д діяв відповідно до своєї доброї волі, оскільки він розпочав запліднення, сподіваючись на те, що його стосунки з п. Еванс будуть тривати. 1 жовтня 2004 року Апеляційний суд підтримав рішення Високого суду. Заявниці було відмовлено у дозволі оскаржувати це рішення. Заявниця, для якої ембріони були єдиним шансом винести дитину, з якою вона була би генетично спорідненою, пройшла успішне лікування від передракового стану і за медичними показниками стала придатною для імплантації ембріонів. Вона звернулася до Європейського суду з прав людини.

За результатами розгляду цієї справи, Суд визнав, що законодавче вирішення питання про штучне запліднення спрямоване на забезпечення чіткості та належного формування норми, яка переслідує мету як забезпечення правової певності, так і захисту публічної впевненості у законі у дуже делікатній сфері суспільних відносин. Суд підтримав Апеляційний суд у тому, що якщо зробити відмову чоловіка від згоди на штучне запліднення важливою, але не вирішальною, чи надати повноваження клініці, суду або іншому незалежному органу скасовувати необхідність у згоді донора, це не лише створить проблему зважування відповідних прав сторін, особливо у разі зміни індивідуальних обставин у період часу від початку лікування, а й «ще більш ускладнить проблему свавільності та непослідовності» [5, с. 166].

Наведена справа – одна із багатьох, в яких думки самих суддів Європейського суду з прав людини розходяться і рішення приймається в умовах, коли перевага більшості суддів, що приймають участь у вирішенні справи, виявляється зовсім невеликою. На користь чиїх інтересів у даному разі не було б винесено рішення – жінки чи чоловіка – жоден із варіантів вирішення справи не можна було б назвати таким, що порушує право.

Фактично мова йде про явище, якому свого часу дуже вдалиий опис було надано суддею Верховного Суду Ізраїлю А. Бараком: «Розсуд передбачає свободу вибору із декількох правомірних альтернатив. Тому коли наявний тільки один правомірний варіант, розсуду немає. Розсуд має місце там, де у судді відсутній обов'язок обрати одну визначену можливість серед декількох. Розсуд передбачає декілька варіантів, серед яких суддя може обрати один, будь-який, той, що найбільше відповідає його внутрішньому переконанню» [6, с. 14]. Право суду на здійснення розсуду фактично є індикатором та показником рівня і якості правосуддя й судочинства у тій чи іншій країні, оскільки свідчить про реальність забезпечення і гарантованість незалежності суду від будь-яких впливів і втручань [7, с. 10].

Судовий розсуд тісно пов'язано із такою філософською категорією як свобода, адже «судовий розсуд – похідний від більш широкої проблеми – проблеми свободи в діяльності суду» [8, с. 22].

Розсуд є невід'ємною властивістю правозастосування. Матерія права є настільки різноманітною і всеохопною, що не дозволяє охопити її вузькими рамками нормативних актів. Тому правозастосовцю надається можливість у певних випадках діяти на власний розсуд. У той же час, окрім загрози суб'єктивізму (як справедливо відзначається, поряд із позитивними сторонами судового розсуду слід також мати на увазі, що воно може бути причиною правозастосовної помилки, що обумовлено відносною свободою дій і оцінювання, що здійснюється в умовах невизначеності [9, с. 27]), практику судового правозастосування завжди супроводжують такі проблеми як несистемність приписів нормативно-правових актів, колізії, що можуть виникати як в межах системи законодавства, так і в межах системи джерел права в цілому, прогалини в законодавстві, зайва абстрактність правових приписів чи, навпаки, їх надзвичайно казуальний характер, правова некомпетентність суб'єктів тощо [10, с. 30]. Вказані фактори нерідко стають основними причинами судових помилок.

Слід визнати той факт, що вони великою мірою носять об'єктивний характер і жодна правова система не може повністю виключити можливість їх виникнення. Завдання її в іншому – створити такі умови свого функціонування, які б, по-перше, мінімізували вплив факторів такого характеру на систему здійснення правосуддя, і, по-друге, забезпечили можливість виправлення вже допущених помилок.

В цілому, під судовою помилкою розуміють дії суду, що тягнуть за собою винесення неправосудного судового рішення [11, с. 183], що в свою чергу означає недосягнення судом цілей правосуддя [12, с. 38].

Маємо погодитись із тими авторами, які виокремлюють такі ознаки судової помилки: 1) здобувають формалізацію у підсумковому судовому акті; помилкові дії суду не можуть вважатися судовими помилками до тих пір, поки вони не знайшли закріплення в підсумковому судовому акті і ще не виявили зв'язку із цілями судочинства. До завершення розгляду у справі помилкові дії можуть бути виправлені самим судом (в порядку самоконтролю) або вищим судом (при скасуванні ухвал, які можуть бути оскаржені окремо від рішення); 2) мають ймовірний характер; підставою для ініціювання перевіркою діяльності може виступати «припущення» про допущену помилку,

вказівки зацікавленої особи на можливу наявну помилку. Розглядаючи скаргу (заяву, подання) компетентний орган здійснює переносить помилку із площини ймовірної до площини дійсної; 3) констатація і усунення помилки здійснюються спеціальним уповноваженим суб'єктом у спеціальному порядку; учасники судового процесу можуть лише вказати на певні обставини як на судові помилки. Але визнати зазначений факт саме судовою помилкою може лише спеціально уповноважений суб'єкт, яким є вищий суд, а в певних випадках – суд першої інстанції; 4) наявність помилки не обов'язково свідчить про вину судді, який прийняв рішення, а отже – не обов'язково стає підставою для притягнення його до юридичної відповідальності.

Висновки. Отже, як вбачається, якщо йдеться про свободу розсуду судді, то рішення, прийняте в межах наданої свободи, не може вважатися прийнятим із порушенням. У свою чергу, якщо суддя вийшов за межі наданої свободи розсуду, то в рядку здійснюваного вищими судовими інстанціями контролю рішення може бути скасовано через виявленні порушення матеріального чи процесуального права, допущенні суддею під час розгляду справи. Але стати підставою для притягнення судді до юридичної відповідальності вказаний факт може лише за умови, що буде встановлено вину судді в формі умислу або необережності. Найбільш серйозні порушення можуть тягнути за собою кримінальну відповідальність.

Література:

- Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки : рекомендація № R (94)12 Комітету міністрів Ради Європи від 17.11.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрану.
- Постанова Вищого адміністративного суду від 30.10.2013 р. у справі № ПІ/800/536/13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34684329>. – Заголовок з екрану.
- Терехова Л. А. Право на исправление судебной ошибки как компонент судебной защиты / Л. А. Терехова // Специальность 12.00.15 – гражданский процесс, арбитражный процесс. Автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юридических наук. – Екатеринбург, 2008. – 46 с.
- Христова Г. До питання про формування доктрини позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини / Г. Христова // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 124-134.
- Європейський суд з прав людини : Матеріали практики (2005-2006). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук. – Серія II. Коментарі прав і законодавства. Випуск 7. – К. : Фенікс, 2007. – 272 с.
- Барак А. Судейское усмотрение. Перевод с английского / А. Барак. – М. : Издательство НОРМА, 1999. – 376 с.
- Куфтирев П. В. Джерела суддівського розсуду: теоретико-правовий аспект / П. В. Куфтирев // Юридична Україна. – 2005. – № 10. – С. 8-14.
- Абушенко Д. Б. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе / Д. Б. Абушенко. – М. : Норма, 2002. – 176 с.
- Гамбарян А. С. Судейское усмотрение как сфера судебной политики / А. С. Гамбарян. // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Юридические науки. – 2011. – № 2. – С. 25-33.
- Попов Д. И. Философско-правовые основы применения принципа верховенства права при осуществлении судебного усмотрения / Д. И. Попов // Юридический вестник ДГУ. – 2013. – № 3. – С. 27-31.
- Астафьев А. Ю. Существенные процессуальные нарушения в судебном производстве по уголовным делам как вид судебных

ошибок / А. Ю. Астафьев // Юридические записки. – 2012. – № 2(25). – С. 182-187.

12. Руденко Ю. М. Характеристика и классификация судебных ошибок / Ю. М. Руденко // Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. – 2008. – № 6. – С. 36-41.

Овчаренко Е. Н. Судебная ошибка: между категориями свободы и ответственности

Аннотация. Целью статьи является выработка соответствующих доктринальных положений, которые должны способствовать достижению баланса между такими ценностями, как независимость судебной власти и легитимность самой судебной системы государства, которая не может быть обеспечена в условиях, когда судебные акты выносятся с допущением ошибок и нарушений требований материального или процессуального законодательства.

Ключевые слова: судебная ошибка, судебное усмотрение, ответственность судьи, независимость судьи.

Ovcharenko O. Judicial Error: between categories of freedom and responsibility

Summary. The problem of judicial error, which is inevitably present in the work of the judges, occurs at the boundary between the need to implement the principle of judicial independence, and therefore guaranteeing a certain discretion on the one hand, and the need to achieve the main goal of justice – just solution of the legal conflict and also ensure the legitimacy of the judicial system of the state, therefore – in bringing to justice those representatives who are guilty of deliberate violation of the requirements imposed on them, on the other.

The purpose of this paper is the development of appropriate doctrinal provisions, which should help achieve a balance between values such as independence of the judiciary and the legitimacy of the state judicial system, which can not be achieved in an environment where legal acts submitted to the assumption errors and violations of the substantive or procedural law.

Key words: judicial error, judicial discretion, the judge responsible, independent of judges.